DE NEDERLANDEN

HET LEGE LAND 1800-1850

Auke van der Woud

2022 Prometheus Amsterdam

Inhoud

Woord vooraf • 11

1
Eeuwen geleden • 14

DE NIEUWE STAAT

2
De Nederlanden meten • 20
De landkaart • 21
Het kadaster • 24
De ontdekking van het landschap • 31

3
Indelen • 34
De departementen van het land • 35
Steden en gemeenten • 38

4
Het staatshoofd • 43
Soevereiniteit • 44
De provincies onder curatele • 45
Het lokaal bestuur onder voogdij • 48

5
Nationale waterstaat • 52
Centralisatie • 53
Het oppertoezicht • 55
Delegeergebaren • 58

6
Waterschappen • 62
Autonomie blijft • 63
Autonomie verdwijnt • 65

DIJKEN, WATEREN EN WEGEN

7
Zeewering • 70
Onheil • 72
Zeedefensie • 75
Duinen en wegzakkend strand • 77
Dijkbeheer • 80

8
De takken van de Rijn · 83
Zand en ijs · 84
Waterbeweegkunde · 88
Acceptabele rampen · 93

9
Land van de trekvaarten · 98
Laag water · 99
Eigenbelang · 105
Kanalenstrategie · 108
Haast u langzaam · 112

10
De kanalenkoning · 115
Rijkskanalen · 116
Koninklijk beleid · 123

11
Land van de diligence · 131
De kunstweg · 132
Wegennetwerk · 134
Rijkswegen · 136
Provinciale wegen · 140

12
Wegverkeer · 146
De openbare weg · 147
Communicatie in het lege land · 150

13
De ijzeren weg · 157
Pioniers · 158
De staatsonderneming · 160

14
Sporen in het lege land · 169
Spoorwegpolitiek · 170
Een nieuwe wereld · 176

HET PLATTELAND

15
De bebouwde grond · 182
Volksgewoel · 183
Het herstel van het tiendrecht · 187
Waterland · 189
Gemene gronden en landbouwwegen · 194

16
De kleine woestijnen · 200
Lege en woeste gronden · 201
Ontginningspolitiek en de afschaffing ervan · 204

17
Vruchtbaar maken · 210
Mestgebrek · 211
Vage grenzen, vage eigenaars · 214
Heren en kolonisten · 217
De koopman-koning · 219

18
Kwelders, slikken en schorren · 226
Rijpe grond · 227
Landhonger · 230
Alluvium · 235
Nationale zaken · 237

19
Droogmakerij · 239
Centralisering · 242
Staatsonderneming · 245

20
De Haarlemmermeer · 251
Proefdraaien · 252
Polderen · 255
Land inrichten · 257
Leren · 262

DE STEDEN

21
Status · 266
Binnen en buiten · 268
Verheffing · 270
Lege steden · 275
Genius loci · 280

22
Stadswallen · 283
De wandeling · 285
Ontmanteling · 291
Poorten · 293

23
Middelpunt · 297
Waterwegen naar de stad · 299
Doorspoelen · 304
In koetsen en huifkarren · 306
Het spoor en de bus · 309
24
Buitenwijken · 314
De nieuwstad · 315
De voorstad · 316
Amoveren · 318
25
De stadsbouwmeester · 319
26
Straten en grachten · 325
Straatbeelden · 326
Onderhoud · 328
Schoonhouden · 331
Grachtwater, drinkwater · 333
27
Vuil, dampen en de dood · 338
Uitwaseming · 340
Cholera, 1832 · 344
28
Ziekte in de stad · 348
Onreinheid · 350
Overheidszorg · 352
Bedrijfshinder · 356
Saneren · 358
29
Stadslicht · 362
Olie · 363
Gas · 365
30
Bouwen · 372
Zeldzame nieuwbouw · 373
Geen woningtoezicht · 374
Welstand · 376
Een regelmatig plan · 378

DE PLICHTEN VAN EEN SOEVEREIN

31
De linies · 386
De veldtocht · 388
Het oostfront · 390
Het zuidfront · 392
Fort Holland · 394

32
De vesting · 398
Bestormen · 400
Bombarderen · 401
Classificeren · 404
Geen stelsel · 406
's Lands gronden en gebouwen · 409

33
Het leger · 412
Inkwartieren · 413
De kazerne · 415
Ingenieurs · 417
De mobiele massa · 418
Het vernietigende vuur · 421

34
De rechtsstaat · 425
Frans recht · 426
Onteigening · 429

35
De Soeverein · 433
Het maatschappelijk verdrag · 434
De *Polizeistaat* · 437
Vaderlijk bestuur · 438
De Grondwet, een speeltje · 440
Na 1840 · 442

36
Wegen naar de welvaart · 446
Welvaartsstreven · 449
Armen · 451
Overbevolking · 453
Rijken · 454

37
Openbare werken, geheime operaties · 457
Kameraalwetenschap · 459
Zwart geld · 463
De geldfuik: het eilandje Marken · 466

ONZE CANON

38
Sterk karakter, weke tijd · 474
Ingeslapen · 475
De opwaardering · 477
Lijmen · 481
Bankroet · 484
39
Eenwording · 489
Noord en Zuid · 490
De erfenis, anno 1879 · 497

METAFYSICA

40
Bezield landschap · 502

Noten · 509
Bibliografie · 537
Illustratieverantwoording · 562
Personenregister · 563
Zaken- en plaatsnamenregister · 565

Woord vooraf

In 1987 verscheen de eerste editie van *Het lege land*. Iedereen wist wat ruimtelijke ordening was, een van de belangrijkste taken van de overheid. Er was een ministerie dat onderzoek deed naar de behoefte aan woningen, industrielocaties, infrastructuur, energievoorzieningen, agrarische bestemmingen en alle andere vormen van grondgebruik. De regering en het parlement keken naar de lange termijn, ze maakten daarvoor eens in de tien jaar keuzes, waarna provincies en gemeenten de ruimtelijke inrichting van de regio's en de steden in de richting stuurden die op het landelijk niveau was aangewezen. Het idee achter ruimtelijke ordening was in 1958 door de minister geformuleerd:

> leiding geven bij de ruimtelijke ontwikkeling van een gebied ten einde het ontstaan van een voor de gemeenschap zo gunstig mogelijk geheel te bevorderen.[1]

Die woorden bepaalden toen de opzet van mijn onderzoek. Het boek zou gaan over hoe het landschap en de steden er in de negentiende eeuw uitzagen en hoe de overheid leidinggaf aan de openbare werken die voor de samenleving gunstig uitwerkten. Het kreeg de ondertitel 'de ruimtelijke orde van Nederland', om aan te geven dat ik niet alleen het overheidshandelen wilde beschrijven, maar ook de kenmerken wilde benoemen van de landschappen en de steden zoals ze zonder dat ingrijpen waren. In 2017 verscheen van het boek de elfde druk.

Nu ligt er een andere versie. Ruimtelijke ordening is verleden tijd, de regering heeft wel wat anders te doen. De indeling en veel thema's van het boek zijn als in 1987, maar er liggen nu andere accenten, het is een nieuw boek. Het onderwerp dat momenteel aandacht nodig heeft, is de rechtsstaat. Dat heeft me gevoeliger gemaakt voor de juridische problematiek van de vroege negentiende eeuw. De Fransen waren na hun Revolutie erg geïnteresseerd in de opbouw van de rechtsstaat, maar koning Willem I had er geen enkele belangstelling voor, hij had er alleen maar hinder van. Ik ben ervan overtuigd dat de regeerstijl van de koning, en de gebrekkige rechtsstaat die Nederland onder zijn leiding was, de ontwikkeling van het land ernstig hebben vertraagd. En dat die situatie voor een stagnatie heeft gezorgd die maakte dat de tijd rond 1850 als een bevrijding aanvoelde, en dat er pas toen een collectief geloof ontstond dat Nederland een toekomst had.

Ook dat is een verschil met de oude versie van *Het lege land*: dat Willem I nu

een hoofdpersoon is. In de oude versie wees ik vaak de regering als beslisser aan, nu zie ik dat het de koning en alleen hij degene was die aan de touwtjes trok. De twee biografieën van de vorst, door J.G. Kikkert (1995) en Jeroen Koch (2013), de dissertatie van Jeroen van Zanten (2004) en die van Peter van Velzen (2005) laten geen andere conclusie toe. Het kan zijn dat ik soms wat erg kritisch ten opzichte van Willem I overkom. Dat is dan niet veroorzaakt doordat ik een hekel aan hem heb, want dat is niet zo. Ik zie in dat hij erg zijn best voor het land deed. Ik heb geen kritiek op de persoon, maar op de reputatie die hij heeft, op het goedpraten en het soms uitbundige prijzen dat nu, na twee eeuwen, nergens voor nodig is. Ik ben kritisch om ruimte te maken, omdat al dat gepraat over Willem I ons zicht op het Nederland van 1800-1850 belemmert, hij staat in de weg. Ik realiseer me dat dit wat vreemd kan klinken, in een boek waarin Willem I een hoofdrol speelt.

Er is vergeleken met de editie van 1987 meer veranderd. Die editie was een dissertatie, de taal is gedragen, af en toe evocatief op een manier die sommigen literair hebben genoemd. Ik was betoverd door de Franse structuralistische historici die ik bewonderde, de kundigheid waarmee ze de taal gebruikten om de historische feiten een diepte te geven die alleen met evoceren is op te roepen. De durf om een onderwerp te kiezen dat misschien serieuzer met tien dissertaties had kunnen worden onderzocht dankte ik ook aan hen. Aan iemand als Emmanuel le Roy Ladurie, die baanbrekend schreef over duizend jaar klimaat in Europa, in een pocketboekje van nog geen driehonderd bladzijden. In 1967, bijna niemand had het toen over klimaatverandering.

Bij het schrijven van deze nieuwe versie van *Het lege land* heb ik de taal gebruikt zoals ik nu schrijf, de woorden zijn anders, ik hoop dat ze ook diepte geven. Er zijn duizenden woorden uit de oude editie geschrapt en duizenden andere woorden geschreven. Er is tekst verplaatst, ingedikt en nieuw ingedeeld, met meer hoofdstukken, sommige zijn compleet nieuw. Ik ben over sommige kwesties helderder gaan denken, en bij andere sta ik voor een raadsel, dat heb ik dan ook maar duidelijk laten blijken, misschien hebben sommige lezers een idee hoe het zit.

De nieuwe inhoud is hopelijk ook informatiever. Toen ik aan de editie van 1987 werkte, was er bijzonder weinig over het landschap en de steden in de eerste helft van de negentiende eeuw gepubliceerd. Dat is nu wel anders. Over bijna alle onderwerpen die ik behandel is inmiddels veel literatuur. Ik heb voor deze nieuwe versie enkele honderden publicaties die na 1987 zijn verschenen moeten raadplegen, heb veel ervan gebruikt en waar nodig vermeld. Het internet moet ook worden genoemd, het bestond in 1987 niet. Nu biedt het een overweldigende hoeveelheid belangrijke en interessante wetens-

waardigheden en bronnen, verzameld door professionele historici en toegewijde serieuze liefhebbers van de geschiedenis.

Speciale vermelding verdienen de website Topotijdreis, die laat de grote veranderingen in het landschap sinds 1800 op de Nederlandse landkaarten zien, en de rijke onlinebibliotheek die de Koninklijke Bibliotheek en de universiteitsbibliotheken met Google hebben opgebouwd. Veel zeldzame achttiende- en negentiende-eeuwse bronnen die ik heb gebruikt en die vroeger alleen op een paar plaatsen in het land raadpleegbaar waren, kunnen daarin nu gemakkelijk digitaal worden gelezen.

Het Nederland van de negentiende eeuw is verdwenen in de tijd, het bestaat alleen nog in onze verhalen. Die verhalen worden steeds uitgebreider en beter, onze kennis van dat land wordt groter. Het gevoel van de *Wanderer* in de *Winterreise* van Wilhelm Müller en Franz Schubert (1824) draag ik echter nog altijd met me mee: 'Fremd bin ich eingezogen / Fremd zieh' ich wieder aus.' Ik gebruikte die woorden in het boek van 1987 als motto, en ze zijn nog altijd waar.

1
Eeuwen geleden

Amsterdam, Bokkinghangen.
(Jacob Olie, 1861)

Het Nederland van tweehonderd jaar geleden is een land dat in allerlei opzichten ver van ons afstaat. Om het te leren kennen moeten we proberen ons open te stellen voor een andere werkelijkheid dan die we nu normaal vinden. In dit boek wordt daar af en toe aan herinnerd: we moeten proberen onze ideeën over de inrichting van het huidige Nederlandse landschap en de steden los te laten, en dat geldt ook voor hoe de nationale economie in elkaar zit, hoe onze rechtsstaat werkt, hoe de regering regeert. In het Nederland van tweehonderd jaar geleden waren dat totaal andere werkelijkheden. Het landschap was voor een groot deel woest en leeg. De 85 steden waren met uitzondering van Amsterdam en Rotterdam bijzonder klein. We zouden er niet verdwalen, we noemen ze nu onze historische binnensteden. De straten waren toen zoals ze tegenwoordig nog vaak zijn, maar het stadsbeeld was in de negentiende eeuw nog grotendeels zeventiende-eeuws. De toenmalige economie had een lokaal karakter, op het platteland en ook in de steden was ruilen in plaats van betalen met geld gewoon. De rechtsstaat was vergeleken met nu primitief, het geschreven recht was beperkt van omvang, ongeschreven wetten, gedeelde morele opvattingen en sociale controle gaven de samenleving een structuur die nu ook niet meer bestaat. De rijksoverheid was piepklein, een paar honderd ambtenaren. De kennis die 'Den Haag' van de rest van het land had was ook miniem. Alleen daarom al zag regeren er toen volstrekt anders uit dan tegenwoordig. En het volk: er waren in 1815 bijna 2,2 miljoen Nederlanders, in 1840 bijna 3 miljoen.

Wat het Nederland van toen voor ons ook ingewikkeld maakt is dat het een land, een volk was dat door revoluties heftig door elkaar was geschud. Wat dat voor een samenleving betekent is nu, na bijna tachtig jaar vrede, ook niet gemakkelijk voor te stellen: wat het betekent aan verwerken, herstellen, opbouwen. De tijden rond 1800 waren erg onrustig, er liepen vreemde soldaten in de provincies, er vielen doden. Het woordje revolutie betekent letterlijk omwenteling, op oude prenten is zo'n historische gebeurtenis afgebeeld als een enorm wiel, een reuzenrad. Boven op dat rad zitten koningen, pausen, rechters, hoogwaardigheidsbeklеders. Doordat het rad gaat 'omwentelen' storten zij die hoog zitten naar beneden. Aan de onderkant van het rad zitten de machtelozen, de paupers, de onvrijen, de rechtelozen. De wenteling van het reuzenwiel brengt hen naar omhoog, verheft hen, ze gaan naar de top. Die ingrijpende sociale verandering, of de belofte dat die zou komen, hing rond 1800 in de lucht. In 1776 begon dat proces in Philadelphia, met de Unanieme Verklaring van de dertien Verenigde Staten van Amerika, waarmee deze Verenigde Staten, een kolonie van Groot-Brittannië, zich vrij en onafhankelijk verklaarden. In 1789 volgde de Franse Revolutie, de omwenteling die de monarchie,

16 de aristocratie en de kerkelijke autoriteiten in de afgrond stortte en het volk aan de macht bracht. In 1795 kwam de omwenteling in Nederland. De Bataafse Republiek verdrong de eeuwenoude Republiek van de Zeven Verenigde Nederlanden en de bijbehorende machtsposities. Daarna brak een tijd aan waarin de Nederlandse staat herhaaldelijk opnieuw werd ingericht. De periode 1798-1848 bracht acht grondwetten, acht keer een nieuw reglement waarmee de Nederlandse staat moest worden opgebouwd.

In die vijftig jaar gebeurde het ook dat Nederland onder regie van de grote Europese mogendheden met het huidige België fuseerde, een verbintenis die in 1815 tot stand kwam en door het ongelukkige optreden van koning Willem I en zijn Hollandse raadgevers al in 1830 ontplofte. Die scheiding leidde in Nederland niet tot zelfreflectie, maar tot woede en verstarring. Na 1840 begon een periode van puinruimen. De eerste helft van de negentiende eeuw is een bewogen tijd geweest.

Opmerkelijk genoeg is die vaak met het tegenovergestelde getypeerd: als een periode waarin Nederland nauwelijks bewoog, geen initiatieven en energie vertoonde. Ik vermoed dat het allebei waar is. De jaren tussen 1795 en 1814 waren een tijd met grote politieke aardverschuivingen, daarna begon de periode waarin iedereen maar moest afwachten wat koning Willem I zou besluiten. In onvoorspelbare omstandigheden gaan mensen stilzitten en risico's mijden. De Nederlanders van toen die hun geld liever in goed renderende staatsobligaties staken dan nieuwe ondernemingen te beginnen gedroegen zich in de omstandigheden van toen misschien wel rationeel. E.J. Potgieter heeft ze in 1841 bespottelijk gemaakt: Jan Salie, de nietsnut, deugde niet voor het zakendoen, hij zou overal te laat komen en zich door iedereen laten beetnemen, het enige wat hij kon was 'coupons knippen', rente incasseren zonder risico te lopen – en zelfs dat lukte die Jan Salie niet. Potgieter had het hier over een mentaliteit die hij om zich heen bespeurde, hij wilde actie, een Holland zoals het in de zeventiende eeuw was. Ik heb echter wel begrip voor de couponknippers. De rechtszekerheid voor mensen met een kapitaaltje was rond 1840 niet heel groot, het was de tijd waarin de Nederlandse staat praktisch failliet was. Het kost niet veel voorstellingsvermogen om te bedenken dat zoiets niet goed is voor het ondernemersklimaat.

Dit boek is een poging om in gedachten te reconstrueren hoe Nederland, het platteland en de steden eruitzagen. Het gaat vooral in op de openbare werken die grote ingrepen in stad en land waren. Het waren er niet veel, vergeleken met de activiteiten op dat gebied in de tweede helft van de negentiende eeuw. Het is me nog steeds niet duidelijk of ze in de tijd waarin ze werden gemaakt veel impact hebben gehad. De bronnen laten eigenlijk alleen

voor de spoorlijn tussen Amsterdam en Rotterdam een dadelijk groot succes zien. Er zijn nog veel open vragen over het in 1850 nog altijd erg onderontwikkelde land, waarin bijna alle wegen onverhard waren, met kustprovincies die 's winters voor een groot deel onder water stonden, waar overstromingsrampen bij de grote rivieren een jaarlijkse dreiging waren en waar een koning regeerde die een vlijtige werker was, maar die zich begroef in details, niet kon delegeren en volgens tijdgenoten geen besef van de grote lijn had.

Openbare werken worden georganiseerd door het openbaar bestuur. Dat kiest uit welke projecten moeten worden uitgevoerd en het doet dit met het oog op het algemeen belang. Het is daarom nodig dit boek te beginnen met vast te stellen hoe dat openbaar bestuur eruitzag en welke verantwoordelijkheden het had voor de infrastructuur die voor de Nederlanden van levensbelang was. Het is droge kost, wie daar een hekel aan heeft kan de volgende vier à vijf hoofdstukken misschien maar beter overslaan, en anders is het een kwestie van even doorbijten.

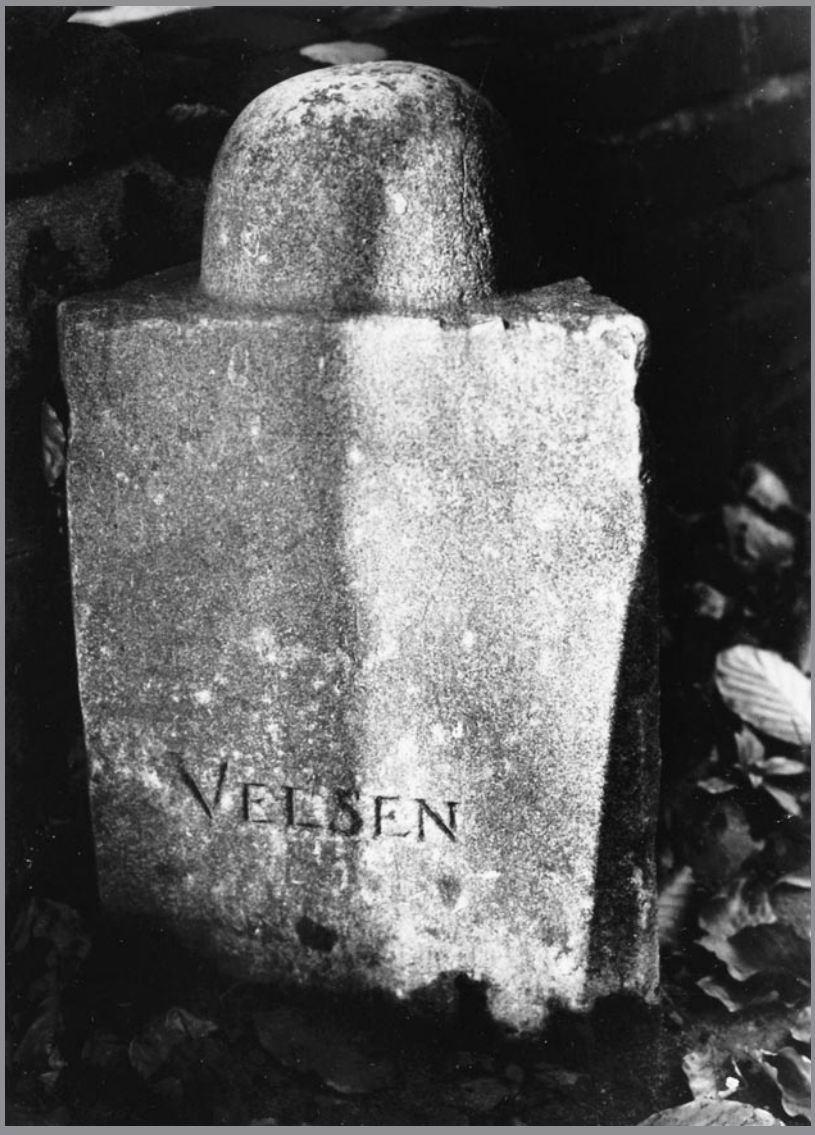
Het is niet eenvoudig om een samenleving van tweehonderd jaar geleden te begrijpen. We zoeken als archeologen naar restanten, vragen ons af hoe die in de verzonken beschaving functioneerden. We zijn strandjutters, vinden een aangespoelde haaientand en fantaseren over hoe het dier eruitzag. Hoofdstuk 36 gaat onder andere over het begrip welvaart – het woord werd in de vroege negentiende eeuw gebruikt, maar wat betekende het toen? Hoe moeten we dat begrijpen, voor dat volk waarvan het grootste deel doodarm was, met een overheid die niet de taak had om daar iets aan te veranderen? Het woord regeringsbeleid bestond niet, we hebben het over het economisch beleid van Willem I zonder dat we een flauw idee hebben van hoe hij over de toekomst dacht. We moeten er maar niet te veel op rekenen dat het openbaar bestuur van toen bezig was met planning zoals wij die nu kennen. Het denken over de toekomst kon wel eens heel anders zijn geweest: zelfs het idee dat de toekomst gemaakt kan worden, is misschien wel wat erg twintigste-eeuws. Jhr. mr. J. de Bosch Kemper publiceerde in 1851 de eerste studie over de massale armoede in Nederland en besprak daarin ook mogelijke maatregelen om de situatie te verbeteren. Hij besloot zijn boek op de manier die bij een eerzame, fatsoenlijke negentiende-eeuwse burger paste.

> Bij alle geloovigen aan een alwijs Wereldbestuur staat de verwachting vast, dat God, bij meerdere eenswillendheid met Hem, grootere welvaart op aarde geven zal.[1]

De mens heeft als het om de toekomst gaat niets te willen.

DE NIEUWE STAAT

2
De Nederlanden meten

Velsen, voormalige grenspaal. De inscriptie markeert aan deze kant het gebied van Velsen, aan de andere kant staat 'Beverwijk'.

De landkaart

In de zeventiende eeuw was het welvarende deel van Nederland nieuw ingericht: met grote droogmakerijen in Holland, grote stadsuitbreidingen van Amsterdam, Haarlem, Leiden en Groningen, met de aanleg van nog meer trekvaarten en de schepping van het nieuwe defensiesysteem, de Hollandse Waterlinie. De achttiende eeuw bracht geen grote veranderingen in het Nederlandse landschap. Ook de meeste steden kwamen er na de late zeventiende eeuw niet wezenlijk anders uit te zien. Ze breidden zich niet verder uit, in Holland en Zeeland kregen de steden zelfs met veel leegstand te maken. In het nationale territoir namen de steden maar weinig ruimte in. Een paar willekeurige voorbeelden: Rotterdam had rond 1800 53.000 inwoners, Purmerend 2500, Zwolle 12.000, Eindhoven 2000, Zaltbommel 3000, Franeker 4000.

Vrijwel alle landkaarten van de provincies waren rond 1800 gebaseerd op opmetingen uit de zeventiende eeuw.[1] De achttiende eeuw had geen grote veranderingen gebracht die heel nieuwe kaarten nodig maakten. Alleen Zeeland werd rond 1750 opnieuw gekarteerd. De medicus W.T. Hattinga was daarmee op eigen initiatief begonnen. In opdracht van de opperbevelhebber van de Zeven Provinciën, de prins van Oranje, was hij ermee doorgegaan. Voor militair gebruik waren recente betrouwbare kaarten nodig, vooral aan de zuidkant van de Republiek. Van die kant kwam altijd het gevaar. Het cartografische werk dat Hattinga samen met zijn beide zonen tussen 1740 en 1790 buiten Zeeland deed, gebeurde ook in de militair belangrijke delen van het land: de andere verdedigingslinies langs de zuidelijke en de noordoostelijke grenzen. De betrouwbaarheid van de nieuwe kaarten was niet onberispelijk, want ook de Hattinga's kopieerden zeventiende-eeuwse kaarten. Alleen wat voor de defensie nodig was maakten ze up-to-date.[2]

Het achttiende-eeuwse kaartenbestand voor militair gebruik is relatief klein. Talrijk waren de kaarten die werden gemaakt voor lokale waterstaatskwesties en voor de administratie van grondeigendommen en grondgebruik. In Zeeland hoorden de percelen op het platteland voor de waterschapsbelasting zelfs elke zeven jaar opnieuw te worden opgemeten. Of dat dan ook gebeurde is nog steeds een open vraag.[3]

In 1795 kreeg de cartografie er een nieuwe functie bij, de landkaart kreeg ook een politieke betekenis. De tijd dat de provincies elk hun eigen grondgebied in kaart brachten was voorbij. Ze hadden na de Bataafse Revolutie geen 'eigen' grondgebied meer, dat hoorde nu immers bij de nieuwe republiek, het land van het Bataafse Volk, 'zig vormende tot eenen ondeelbaaren Staat'. Deze woorden staan in de eerste zin van de Staatsregeling van 1798. De Staats-

22 regeling beschrijft de bestuurlijke indeling van de ondeelbare staat. Naar voorbeeld van de Franse Revolutie is het land verdeeld in afdelingen, 'departementen'. Een departement bestaat uit 'ringen' (de vertaling van *arrondissements*), en deze ringen zijn clustertjes van de plaatselijke bestuurseenheden, 'gemeenten' (*communs* of *communautés*). De Staatsregeling wil dat de regering 'ten spoedigsten' de grenzen van de departementen, ringen en gemeenten bepaalt en 'daarvan eene Algemeene Kaart [doet] vervaardigen, en door den Druk gemeen maaken'.

Dat laatste, dat de kaart wordt gepubliceerd en voor iedereen beschikbaar komt, hoorde bij de politieke betekenis van de landkaart. De kaart is de afbeelding, het symbool ook, van de nieuwe eenheidsstaat. Het bezit van deze kaart is niet zoals vroeger voorbehouden aan een kleine elite, het is de bedoeling om hem 'gemeen', publiek, te maken. De Staatsregeling maakte het volk immers tot de hoogste autoriteit in de nieuwe staat: 'De Oppermagt berust in de gezamenlijke Leden der Maatschappij, Burgers genoemd.' Alle burgers hadden het recht om het land te kennen dat niet meer de ruimte was waar de heren het voor het zeggen hadden, maar dat hun land was geworden.

Frankrijk had het voorbeeld gegeven. De kaart van Cassini (1789) was de afbeelding van het nieuwe Frankrijk, creatie van de Revolutie. De kaart was, uitzonderlijk in de beschaafde wereld, voor het brede publiek verkrijgbaar gemaakt.[4]

Het Vertegenwoordigend Lichaam van het Bataafse Volk, de regering, kwam meteen in 1798 met de opdracht voor de nieuwe kaart. C.R.T. Kraijenhoff, oud-medicus, natuurkundige, ingenieur en militair van hoge rang kreeg de leiding bij de productie ervan.[5] Hij ging er aanvankelijk van uit dat de landkaart met behulp van bestaand kaartmateriaal kon worden gemaakt. Het werd uit alle streken van het land opgezocht en in Den Haag verzameld. Dat Kraijenhoff dacht de kaart zo te kunnen produceren laat ook zien dat het vertrouwen in de oude provinciekaarten groot was. Al snel werd echter ontdekt dat er in die kaarten grote meetfouten zaten, want de provincies pasten niet goed aan elkaar. Een kaart van de Republiek maken vereiste een andere aanpak, een klus die jaren in beslag zou nemen. Het land zou weer moeten worden opgemeten, maar nu als één geheel.

De techniek die daarvoor kon worden gebruikt was de triangulatie, driehoeksmeting. Landmeters maten daarmee een groot gebied door de afstand tussen kerktorens en andere hoge bakens in het landschap te bepalen. Die lange lijnen zijn de zijden van driehoeken, met het meten van de hoeken kunnen de zijden wiskundig worden berekend, zonder ze fysiek op te meten.

Hoe preciezer de hoeken worden bepaald, des te nauwkeuriger zijn de uitgerekende afstanden en des te beter zal de kaart zijn. De omstandigheden waarin moest worden gewerkt maakten dat het kaartmaken een zaak van lange adem werd. Omdat met lange afstanden werd gewerkt en de bakens goed zichtbaar moesten zijn, was bij het veldwerk helder weer nodig, het aantal werkbare dagen was daardoor beperkt. De politieke instabiliteit in de jaren na 1798 haalde ook de vaart uit het project. Na twaalf jaar, in 1810, waren er nog maar drie bladen van de kaart klaar. Weer twaalf jaar later waren er zeven. Het achtste en laatste kaartblad verscheen ten slotte in 1826. De republiek van het Bataafse Volk bestond toen al lang niet meer, Nederland was een koninkrijk, Kraijenhoff had het project door alle regeringswisselingen heen geloodst. Het resultaat staat op zijn naam: de *Choro-Topographische Kaart der Noordelijke Provincien van het Koningrijk der Nederlanden, uitgevoerd aan het Topographisch Bureau van dezen Staat, volgens het ontwerp, de Geodesische en Astronomische waarnemingen van den Luitenant Generaal Baron Kraijenhoff*. De grenzen van het koninkrijk (met het huidige België erbij) waren er nauwkeuriger op geregistreerd dan een kaart ooit had gedaan.[6]

Deze weergave van het nationale territoir was echter in 1826 al niet meer actueel. Met de driehoeksmeting waren alleen grote afstanden gemeten en uitgerekend, voor het detailleren was oud onnauwkeurig kaartmateriaal gebruikt. Nogal wat gemeenten hadden andere grenzen. Veel later in de negentiende eeuw werd Nederland als geheel nog een keer opgemeten, met de toen beschikbare techniek werd vastgesteld dat de kaart van Kraijenhoff ook in grote lijnen niet altijd accuraat was.[7]

Kraijenhoff gaf zijn landmeters in 1808 een extra taak. Hij liet zijn ingenieurs die de opmetingen leidden, informatie verzamelen over de 'naturelijke gesteldheid der landstreek': de klimatologische eigenschappen, de kenmerken van de bodem, van de waterhuishouding en de wegen. Ze verzamelden ook 'statistieke aangelegenheden' over de bevolking, de gebouwen, het grondgebruik, de koophandel, de landbouw, zelfs iets over de kunsten en wetenschappen en de geschiedenis van het op te meten gebied.[8]

Kraijenhoffs belangstelling voor zulke gegevens kan een militaire achtergrond hebben gehad, zijn *Brief van den Chef en Inspecteur Generaal van het Corps Ingenieurs aan de Officieren van zijn wapen wegens de Militaire Verkenningen* (1815) wijst in die richting. De brief komt erop neer dat hij de omstandigheden wilde weten waarin een leger te velde zou kunnen komen te verkeren. Er kan nog een motief bij zijn gekomen: Kraijenhoffs politieke stellingname. Hij was in de Bataafse tijd unitariër, aanhanger van de ene ondeelbare republiek, en aanhanger van de nieuwe Franse centralistische staatsinrichting.

24 Hij vond het ongetwijfeld belangrijk dat de weinige informatie die Den Haag over het land had, werd aangevuld. Misschien bracht Frankrijk hem op het idee, hij had goede Franse contacten. Napoleon Bonaparte gaf in 1808 in Frankrijk bevel om het land kadastraal te laten opmeten en registreren. Iets meer dan een maand later gaf Kraijenhoff zijn medewerkers die opdracht om in Nederland statistisch materiaal te verzamelen. In 1812 werd het kadaster in Nederland, toen een integraal deel van Frankrijk, ingevoerd.

De triangulatie van Nederland maakte dat het centraal bestuur iets meer kennis van het land kreeg. We moeten niet vergeten dat voor de grote openbare werken, de rijkswegen en de rijkskanalen voorop, betrouwbare kaarten essentieel waren.

Behalve dat de kaart van Kraijenhoff de nieuwe eenheidsstaat in beeld moest brengen, was het werk in 1798 een gebaar naar het buitenland. In de late achttiende eeuw waren in Frankrijk, in het Duitse Rijk en in Engeland campagnes gestart om met driehoeksmetingen de nationale staat in kaart te brengen, misschien zelfs om later de hele aarde beter te leren kennen. Het is namelijk veelzeggend dat toen in 1787 de triangulatie van Groot-Brittannië begon, eerst een reeks driehoeken over het Kanaal werd opgemeten om daarmee de afstand tussen de sterrenkundige observatoria van Greenwich en Parijs te kunnen berekenen.[9] Voor Kraijenhoff en zijn opdrachtgevers moet de driehoeksmeting dan ook hebben betekend dat Nederland werd geïntegreerd in dat groeiende West- en Midden-Europese driehoeksnet. Kraijenhoff zorgde ervoor dat de collega's in het buitenland op de hoogte waren met de stand van zaken in Nederland. Hij publiceerde zijn verslag in 1815, ook na 1813 was het normaal om dat in het Frans te doen, *Précis Historique des operations géodésiques et astronomiques faites en Hollande pour servir de base à la topographie de cet état*, 'beknopte geschiedenis van het landmeetkundige en sterrenkundige werk dat in Nederland is gedaan om als basis te dienen voor de topografie van deze staat'.

Het kadaster

Terwijl Kraijenhoff en zijn team aan de landkaart werkten, begon een andere opmeting met een apolitiek, praktisch doel, de opnamen voor het kadaster. Nederland was in 1810 door Frankrijk geannexeerd, keizer Napoleon besloot dat op 1 januari 1812 een begin moest worden gemaakt met het opbouwen van een kadaster. Toen de organisatie goed en wel klaarstond was het 1813, het jaar waarin het Franse Keizerrijk instortte. De Fransen verlieten Nederland en met hun vertrek werden veel Franse instellingen en regels direct afgeschaft,

maar dat gebeurde niet met het kadaster. Al drie weken nadat de prins van Oranje in Scheveningen voet aan wal had gezet gaf hij opdracht het werk van het kadaster voort te zetten. Dat hij er haast mee maakte was begrijpelijk, want de Nederlandse staatskas was leeg, het kadaster beloofde een erg belangrijk middel voor belastingheffing te worden. De gedachte erachter was dat de waarde van gebouwen en grondbezit zou worden belast zodra de eigendommen precies waren opgemeten en geclassificeerd. Alle andere napoleontische wetten, reglementen en decreten betreffende de grondbelasting bleven tegelijk met het kadaster in 1813 van kracht.[10] In 1816 werd de belastingfunctie van het kadaster in een Nederlandse wet vastgelegd, 'ten einde tot eene meer evenredige en met de reële belastbare waarde der vaste eigendommen meer overeenkomende bepaling der grondbelasting te geraken'.[11]

Die uitspraak wijst erop dat het principe van vrijheid, gelijkheid en broederschap van de Franse Revolutie voor sommige zaken een blijvend effect had. Grondbelasting heffen was niet nieuw, onder de naam 'verponding' bestond die al eeuwen. Nieuw was het beginsel dat die belasting 'evenredig' en 'reëel' moest worden gemaakt, volgens objectieve normen over provincies, gemeenten en particulieren verdeeld. Het kadaster was een technische operatie, maar ook een correctie, het maakte een eind aan oud onrecht, aan een praktijk van willekeur. Immers, 'er waren gewesten, waar duizende bunders bestonden die niet waren opgegeven, en andere, waar men geheel ten onrechte het slechtste land met het beste had gelijk gesteld en begroot'.[12] Die willekeur was inherent aan het systeem van belastingheffing in de oude Republiek, het repartitiestelsel. Jaarlijks had elk gewest daarmee vastgesteld hoeveel geld er binnen moest komen. Het benodigde bedrag werd verdeeld over groepen van gemeenten. In die groepen werd afgesproken hoeveel elke afzonderlijke gemeente diende af te dragen. Het gemeentebestuur inde dat geld door de plaatselijke grondeigenaren en grondgebruikers te belasten.

Gemeentebesturen bestonden per definitie uit welgestelden. Om niet te diep in eigen vlees te hoeven snijden konden ze hun belasting beperkt houden door zo veel mogelijk eigenaren en gebruikers te laten meebetalen, desnoods door arme grond fiscaal even zwaar te belasten als de beste. Onevenredig zware grondbelasting had investeren in de verbetering van grond en opstallen tegengehouden. Het grote voorbeeld ervan was Noord-Brabant, dat als Generaliteitsland in de achttiende eeuw fiscaal zo hoog werd aangeslagen dat de vele kleine boeren genoeg overhielden om te kunnen leven, maar nooit genoeg om hun bedrijfjes te verbeteren.[13] Dat toestanden zoals deze onbillijk waren was altijd wel duidelijk geweest, maar wat was er tegen te doen? De enige oplossing leek een objectieve meting en taxatie van alle vastgoed in het hele land, hoe enorm zo'n onderneming ook was.